DEMOKRASİNİN TÜRKİYE SERÜVENİ

Bernard Lewis

YKY Yayınları – 4. Baskı, 2003-2010 – 67 Sayfa

Bernard Lewis

Bernard Lewis Londra Üniversitesi'nde eğitim gördü; yüksek lisansını Ortadoğu Tarihi yoğunluklu olmak üzere Tarih konusunda, doktorasınıysa İslam Tarihi konusunda yaptı. Paris Üniversitesi'ndeki araştırmaları sırasında Türkçe öğrendi. 1938 yılında ders vermeye başladı. 1974'e kadar Londra Üniversitesi'nde, 1974-1986 arasındaysa Princeton Üniversitesi'nde hocalık yaptı. 1998 yılında Atatürk Barış Ödülü'nü aldı. Araştırma alanları Ortaçağ İslam Dünyası, günümüz Ortadoğu'su ve Osmanlı İmparatorluğu'dur.

Başlıca Yapıtları: *The Arabs in History* (1950); *The Emergence of Modern Turkey* (1961); *The Assassins* (1967); *The Muslim Discovery of Europe* (1982); *The Political Language of Islam* (1988); *Race and Slavery in the Middle East: an Historical Enquiry* (1990); *Islam and the West* (1993); *Islam in History* (1993); *The Shaping of the Modern Middle East* (1994); *Cultures in Conflict* (1994); *The Middle East: A Brief History of the Last 2000 Years* (1995); *The Future of the Middle East* (1997); *The Multiple Identities of the Middle East* (1998); *A Middle East Mosaic: Fragments of life, letters and history* (2000).

Türkçe'de yayımlanmış yapıtları: *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (1988), *İslam'ın Siyasal Söylemi* (1993), *Ortadoğu: Hıristiyanlığın Doğuşundan Günümüze 2000 Yıllık Tarihi* (1996), *İslam Dünyasında Yahudiler* (1996), *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi* (1997), *Çatışan Kültürler - Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler* (1999), *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği* (2000), *Tarihte Araplar* (2000).

ARKA KAPAK

Demokrasi, bir yönetim biçimi olarak çeşitli dönemlerde ve çeşitli coğrafyalarda, birbirinden çok farklı serüvenler yaşadı. Bugün gelinen noktada, en iyi ve belki de tek yönetim biçimi olduğu yaygın olarak düşünülüyor. Kimilerine göre demokrasinin Batılı kökenleri, bu yönetim biçiminin başka kültürlerde yerleşiklik kazanmasını zorlaştırıyor. Batı'da bile tek bir demokrasi biçiminin olmaması, demokrasiyi benimsemek isteyen ülkeler için bir yandan model seçme güçlüğü yaratıyor, ama öte yandan da kendi özgül koşullarına uygun, başka modellere harfi harfine benzemek zorunda olmayan demokrasi biçimleri geliştirebilmelerine olanak tanıyor.

Türkiye'de demokratik düşüncenin eyleme geçirilmesinin tarihine eğilen Profesör Bernard Lewis, bu kitapta derlediği dört makalesinde bu serüvenin kilometre taşlarını kat ediyor ve nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan ülkeler arasında neden yalnızca Türkiye'de bir demokrasi kültürü ve geleneği oluşabildiğini sorguluyor.

Demokrasinin Türkiye Serüveni, çağdaşlaşma sürecinde Batı'nın pek çok kurumunu benimseyen, benimserken de bunları önemli ölçüde kendine uyduran bir toplumun, demokrasiyle neler yaptığının bir dökümü.

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ

Şu soru sık sık sorulur — neden? On yıllardır hükümet aygıtının temel parçası olarak hareket eden bir parti kendi yenilgisini ve azlini neden kabul etmiş, hatta bir anlamda hazırlamıştı?

O dönemde Türkiye ve yurtdışındaki bazı gözlemciler yanıtı uluslararası durumda buldular. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, ülke tehlikeli bir şekilde dışlanmıştı. Batı'da Türklere ısrarlı ve zaman zaman şüphe uyandıran tarafsızlıkları nedeniyle, 23 Şubat 1945'te Almanlara, teslim olmalarından birkaç hafta önce savaş açmalarının gidermediği bir hoşnutsuzlukla bakılıyordu. Daha da önemlisi, doğu sınırının değişmesi konusunda olduğu kadar Boğaz'daki üslere yönelik taleplerini de 1945 ve 1946'da ortaya koymakta hiç zaman kaybetmeyen savaş galibi Sovyetler Birliği'nin tehdidi altındaydılar. O zamanki Türk hükümeti Sovyet tehdidine karşı Batı desteğini arkasına almak için bazı demokratikleşme girişimlerinin yardımı olacağını düşünmüş olabilirdi.

Hangi gerekçeyle olursa olsun, Batı desteği gerçekten de sağlandı. İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin cesaretlendirmesiyle Türkler Sovyetlerin taleplerine direndiler ve geri çevirdiler; 1947 yılının Mart ayında Truman doktrininin ilan edilmesi, Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya kabulüyle kurumsallaşan ciddi bir Amerikan desteğini getirmiş oldu.

Türkiye'deki demokratik değişimin diplomatik hesaplarla açıklanması yüzeysel ve fazla basite indirgenmiş olabilir; buna karşın Avrupa'nın, özellikle de Batı Avrupa'nın etkisi çok büyük ve gerçekten de hayati önemdeydi.

Kırım Savaşı'nda ilk kez büyük çaplı İngiliz ve Fransız birlikleri, Ruslara karşı Türklerin müttefiki olarak onlarla yan yana savaştı. Kırım savaşı telgraf ve günlük gazete gibi başka yenilikler de getirdi. Az çok demokratik Batılı güçlerin tamamen anti-demokratik Rus düşmanları karşısında kazandığı zaferin etkisi böylelikle daha doğrudan ve daha yaygın oldu eskiye göre.

Bunu 1860'lardaki demokratik hareketler ve yarı demokratik reformlar izledi. Bunlardan bazıları tepeden inme reformlardı, yurtdışından finansal kredi ve siyasal iyi niyet elde etmek amacıyla tasarlanmış sınırlı imtiyazlar ve göstermelik kurumlardı. Uzun vadede bunlardan daha önemlisi, tabandan gelen ve büyüyen hareketlerdi — öncekilerden farklı olarak, ne kabilesel ne etnik, ne mezhepsel ne bölgesel olan; ortak bir amaç uğruna —yalnızca bağımsızlık değil, aynı zamanda özgürlük uğruna— farklı bölgelerden, etnik gruplardan ve dinlerden insanları bir araya getiren yeni bir ideoloji ve hedeften esinlenen, yetkeye karşı çıkan ilk hareketlerdi bunlar.

Bunların içinde en önemlisi 1860 ve 1870'lerdeki Genç Osmanlılar anayasal hareketiydi, bir süre sürgünden yürütülmüş ve üyeleri, 23 Aralık 1876'da Sultan Abdülhamid'in ilan ettiği Meşrutiyet ile geri gelmişlerdi. İki genel seçimin ardından Padişah 14 Şubat 1878'de meclisi tatil etti ve üyelerine seçim bölgelerine geri dönme emri verdi. Parlamento toplam beş aylık iki oturum gerçekletirdi. Otuz yıl boyunca da bir daha toplanmadı.

Japonya'nın Ruslara karşı 1905 yılında zafer kazanmasıyla yeni bir demokrasi dalgası başladı. Küçük bir Asya ülkesinin güçlü bir Avrupa imparatorluğunu yenmesi İran ve Türkiye de dahil olmak üzere Avrupa emperyalizminin tehdidi altındaki tüm ülkelere memnuniyet ve umut verdi. Her iki ülkede de Japonya İngiliz modelinde iki meclisli bir parlamentoya sahip tek Asya ülkesiyken, Rusya'nın hala eski sistem bir otokrasi ile idare edilen tek Avrupa ülkesi olduğunu gözlemleyenler vardı. Buradan çıkarılacak ders, o sıralarda çok açık gözüküyordu ve bir tür parlamenter rejimin yerleştiği Rusya'da bile anlaşılmıştı. Bu ders kısa zamanda 1906 İran Devrimi ve 1908 Jön Türk Devrimi ile uygulamaya konmuş oldu, biri anayasal yönetimi başlatmak, diğeri ise yeniden kurmak içindi.

İki ülkede de devrimler arzulanan sonuçlara ulaşamadı. Türkiye'de Jön Türkler neredeyse en başından itibaren hem ülke içindeki anlaşmazlıklarla, hem de dış ülkelerin müdahalesiyle mücadele etmek zorunda kaldılar. 1914'te savaş çıktığı sırada Jön Türk rejimi, alaşağı edip yerini aldığı geleneksel —bu yüzden de bir ölçüde sınırlı— otoriter rejimden daha baskıcı ve daha yıkıcı bir otokrasi haline dönüşmüştü.

Neredeyse başından itibaren, milli mücadelenin tam ortasındayken meclisin anayasal konulara odaklanması çok çarpıcıdır. 20 Ocak 1921 'de, ortaya çıkmakta olan Türk Devleti'nin geçici anayasası işlevini görecek "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" kabul edildi. … Nisan 1928'de yapılan büyük bir değişiklikle İkinci Madde'deki "*Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır*" cümlesi çıkarılarak yeniden düzenlenmiş, diğer maddelerde de din ile ilgili tüm ibareler atılarak önemli değişiklikler yapılmıştı.

1960'ta, siyasi tansiyonun tırmandığı bir dönem de, muhalefeti kanun yetkisiyle "soruşturmak" üzere hükümet partisine ait bir meclis komitesi oluşturulması oldu. 27 Mayıs'ta hükümet, askeri darbe ya da yandaşlarının deyimiyle "müdahale" ile —tümör, ameliyat ve tedavi çağrışımı yapan bir terim— devrildi.

Bu türden dört müdahale 1960, 1971, 1980 ve 1997 yıllarında gerçekleşti. 1960 ve 1980 darbeleri iktidardaki bütün siyasilerin koltuklarından indirilip yeni bir siyasi düzen kurulması şeklindeydi. Diğer ikisi ise (1971 ve 1997) askeri güçlerin, devlet yönetimindeki siyasiler üzerindeki perde arkası baskısı şeklinde olmuştu

En radikal olanı şüphesiz 1960 ihtilaliydi. Hükümetin işlerini yönetmek üzere, daha sonra cumhurbaşkanlığına getirilecek olan Cemal Gürsel'in de başında bulunduğu üst düzey askerlerden meydana gelen Milli Birlik Konseyi (MBK) kuruldu. Takip eden değişiklerde ordu, aydınlar tarafından açıkça destekleniyor ve geniş bir seçmen kesiminden de onay aldığının emareleri görülüyordu. Askeri idarecilerin başından itibaren izledikleri çizgi, demokrasiyi yıkmaya değil, yeniden tesis etmeye geldikleri ve bu amaca ulaştıklarında siyaseti bırakıp kışlalarına çekilecekleri doğrultusundaydı. Elbette bu gibi açıklamalar yurtiçinde ve —büyük çapta— yurtdışında belirli bir şüpheyle karşılandı. Bu şüphe, daha sonraki günlerde tutuklanıp, özellikle anayasanın ihlali gibi farklı cürümlerle suçlanan alaşağı edilmiş DP liderlerine karşı alınan sert tedbirlerle arttı. Uzun bir mahkeme döneminin ardından yargılananların 123'ü serbest bırakıldı, 31 kişi ömür boyu hapis cezasına, 418 kişi daha düşük cezalara ve 15 kişi de ölüm cezasına çarptırıldı, 3'ü dışında hepsi infaz edildi. 16 ve 17 Eylül 1961'de DP hükümetinin başbakanı, dışişleri bakanı ve maliye bakanı asıldı.

Hedef sadece siyasiler değildi. Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki 260 generalden 235'i ve 5000 subay emekli edildi. O dönemde yaygın olan bir fıkra şöyleydi: MBK sivil hükümet sözü verdi; şu anda sivilleri yaratmakla meşguller. Diğer bir hedef, 147 profesörün görevden atıldığı üniversitelerdi. Subayların emekliliğinden farklı olarak bu, büyük muhalefet ve hatta direnç yarattı ve zaman içinde Türk üniversitelerindeki tüm rektörler istifa ettiler. Dikkate değer olan, MBK'nın bu sorunla ilgili olarak uzlaşma yoluna girmesi ve Mart 1962'de görevden alınan profesörlerin görevlerine iade edilmesiydi.

9 Temmuz'da yapılan referandumda yeni anayasa seçmenlerin % 61,7' sinin evet oyuyla kabul edildi. Referandumda %38,3'lük bir kesim "hayır" demiş ve 12,75 milyonluk toplam seçmenin 2,5 milyonu çekimser oy kullanmıştı. Çoğunluk, çok kuvvetli olmasa da, anayasayı uygulamaya sokmak ve seçmenlerin iradesini özgür ve dürüst bir şekilde ortaya koyarak kabul edildiğini de göstermek için yeterliydi.

1961 anayasasıyla pek çok yeni kurum, özellikle de senato ve anayasa mahkemesi ortaya çıktı. Yeni anayasa aynı zamanda askerlerin sesinin güçlü çıktığı bir Milli Güvenlik Konseyi'ni (MGK) 1971'deki anayasa değişikliğiyle hayata geçirdi.

Yeni anayasa altındaki ilk parlamento seçimleri 15 Ekim 1961'de yapıldı. … CHP 173 koltuk (%36,7 oy), Adalet Partisi olarak (AP) yeniden açılan DP 158 koltuk (% 34,7) oy aldı seçimlerde.

Din karşısındaki tavırlarda da ilginç bir değişim söz konusuydu. 1950-1960 yıllan arasında yönetimde bulunan DP hükümeti, Kemalist devrimin katı laikliğinden uzaklaşmış ve İslami unsurları yatıştırma amacıyla özellikle eğitim alanında pek çok adım atmıştı. İkinci Cumhuriyet hükümetleri Kemalist laikliğe geri dönmediler, daha ziyade modern bir İslam inancını öne çıkararak İslami tepkiyi doğmadan yatıştırmaya çalıştılar. Ama şeriatın yeniden gündeme gelmesi ya da İslam'ın bir devlet dini haline getirilmesi söz konusu değildi. Tam tersine, dinin siyasi amaçlarla kullanımını suç kılan 1925 tarihli bir yasa, anayasada yer almıştı.

1980 yılında Cumhurbaşkanı emekliye ayrıldıktan sonra meclis, 100 oylamadan sonra bile anayasal halef seçme görevini yerine getiremediğinde, sistemin işlemediği bariz bir şekilde ortaya çıktı.

12 Eylül 1980'de Türk ordusu yönetime bir kez daha el koydu. … Bazı geçmiş durumlardaki gibi, ordu harekete geçmelerini siyasal sistemin çökmesi gerekçesiyle açıkladı ve niyetlerinin demokrasiyi yeniden kurmak olduğunu söyledi. Ünlü bir Fransız sözü; *savaş generallere bırakılmayacak kadar önemlidir*, der. Türk generallerinin görüşü de, demokrasi politikacılara bırakılamayacak kadar önemlidir, şeklindeydi.

Birçok açıdan Üçüncü Cumhuriyet'in anayasası, bir önceki 1961 anayasasının tam tersiydi. İkinci Cumhuriyet yasama ve yürütme yetkisinin kısıtlanmasıyla ilgileniyordu. Üçüncü Cumhuriyet ise yürütmenin, cumhurbaşkanının ve MGK'nın yetkilerini de önemli ölçüde artırdı. Sorumsuz ve yıkıcı olduğu düşünülen basın özgürlüğü konusunda kısıtlamalar kondu, genel grevler, dayanışma grevleri ve politik olarak tanımlanan grevlerin yasaklanmasıyla sendikaların etkinliklerine büyük ölçüde sınırlama getirildi. İfade özgürlüğü ve katılım yeniden sağlandı, ancak belirtilen birkaç acil durumda bunların sınırlanabileceği ya da askıya alınabileceği de vurgulandı; bunlar gerçekleştirildi de.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşü bazı tehlikeleri ortadan kaldırmakla birlikte, aynı anda yeni güçlükleri ve fırsatları beraberinde getiriyordu. Yeni bağımsızlığa kavuşan eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden altısı büyük oranda Müslüman'dı ve bunlardan beşi Türkçe'ye yakın bir dil konuşuyordu; yardım ve önderlik konusunda Türkiye'den doğal olarak beklentileri vardı. Avrupa Birliği ile ilişkiler de bundan etkileniyordu; Sovyet tehdidi ortadan kalkınca, Avrupalılar Türklerin iyi niyetine daha az önem vermeye başladılar. Ayrıca, Türkler artık, Avrupalıların gözünde, adaylığa kabul konusunda daha nitelikli rakiplerle yarışmak zorundaydı. Kuzeyden gelecek tehditler ortadan kalkınca Türkler güney ve doğu sınırlarının ötesindeki, önceden ihmal ettikleri ülkelere daha çok ilgi gösterebileceklerdi.

İran'daki 1979 İslam Devrimi Türkiye'deki birçok insanda hem umut hem de kaygı yarattı. İslam'ın politik ve daha da belirgin bir biçimde bir seçim faktörü olarak yeniden ortaya çıkması, savaş sonrası dönemde CHP hükümetinin gerçekten şaibeli bir seçim karşısında İslam inançlarına ve duygularına ilgi göstermek zorunda kalmasından kaynaklanmaktadır. İslam'ın resmi kurum niteliğinden çıkarılması ve din ile devlet işlerinin kesin bir biçimde ayrılması Atatürk'ün reformlarının ve kurduğu siyasi düzenin temel taşıydı. Hem CHP döneminde hem de orduda halefleri bu geleneği sürdürdüler, Din eğitimi ve her tür ibadet okullardan çıkarıldı; hatta dini kıyafetlerin ibadet alanları dışında giyilmesi yasaklandı.

Ama yeni ortaya çıkan seçmenin isteklerini değerlendirme zorunluluğu bir değişiklik getirdi. Daha 1946 yılının Aralık ayında Ankara'daki mecliste din eğitimiyle ilgili bir tartışma yaşandı, hükümeti oluşturan partiden birkaç üye de din eğitiminin yeniden yapılanmasıyla yolunda

konuşmalar yaptılar. Başbakan kesin bir dille bu öneriyi reddetti; bu tartışma gelecekte olacakların bir göstergesiydi. Meclis'teki uzun tartışma ve okullarda din eğitimi ile ilgili baskılar sürdü. Buna izin verilmeli miydi? Eğer verilecekse, zorunlu mu yoksa seçmeli mi olmalıydı? Milli Eğitim Bakanlığı'nın mı yoksa yıllarca işlevselliğini yitiren ve yeniden canlanmaya başlayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mı denetiminde olmalıydı? 1949 yılının başında dini eğitim Türk okullarında yeniden başladı.

Dini canlanmanın ya da daha doğru bir deyimle dini etkinliğin canlanmasının başka göstergeleri de vardı. Buna Ankara Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesinin açılması ve ezanın Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmesi de eklendi.

1950'de hükümetin değişmesinden sonra dini etkinliğin, özellikle de öncülerinin artan kendine güveninden başka belirtileri de ortaya çıktı. Artık daha çok insan camiye gidiyordu; daha önce akıllara gelmeyecek olan Arap alfabesiyle yazılmış metinler kamuya ait duvarlarda görülmeye başladı. Birçok yeni yayın arasında İslam tarihi ve öğretisi üzerine hem bilimsel çalışmalar hem de popüler inanış üzerine incelemeler vardı. Uzun bir aradan sonra birçok Türk Mekke'ye hacca gitmeye başladı. 1950 yılında, hükümetin bu amaç için döviz ayrılmayacağını duyurmasına karşın Türk hacı sayısı yaklaşık 9000 kişiydi. Belki de en önemli gösterge yeni ve farklı dini basın kuruluşlarının ortaya çıkmasıydı. Arka arkaya gelen hükümetlerin yönetiminde din eğitimi okullarda ve üniversitelerde yerini sağlamlaştırdı ve yaygınlaştırıldı; özellikle de İmam-Hatip okulları denen yeni bir teşkilat genişledi. Özünde imamların ve vaizlerin yetiştirilmesi için kurulan bu okullar dini kapsamda hem ilk hem de orta dereceli öğretim sundu ve laik devlet okulları karşısında birçoğu için bir seçenek oluşturdu.

RP'nin dini okullar, çalışma grupları, vakıflar ve cemaatler sayesinde hazır bekleyen bir teşkilata konduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunlarla resmi olarak RP arasında bir bağlantı kurulmasa da, örgütü olmayan öteki siyasi partilere açık olmayan bir yöntem sayesinde RP'ye hizmet ettiler. Bu örgütlerin, hatta RP'nin İslamcılardan, örgütlerden ve yurtdışındaki hükümetlerden, özellikle de İran, Suudi Arabistan ve Libya'dan büyük ölçüde yardım aldığı bildiriliyordu. Bu önemli fonlar dini partinin ve örgütlerin gecekondu bölgelerinde, büyük şehirlerde ve çevresinde şimdiye kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde görülmemiş ölçüde büyük bir refah programı üstlenmesini sağladı. Doğal olarak bu onlara büyük oranda oy sağladı.

1995 Aralık ayındaki genel seçimlerde yaklaşık olarak toplam oyların yüzde yirmisine ulaşan RP'nin meclisteki sandalye sayısında önemli bir artış yaşandı. Artık dini parti, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez, mecliste en çok sandalyeye sahip parti unvanına sahip oluyordu.

Azınlık sorunu Türk devleti için yeni bir sorun değildi, ancak geçmişte azınlıklar her zaman etnik değil dini boyutta ele alınıyordu ve bunlar için uygun düzenlemeler yapılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, daha önceki Müslüman devletlerde olduğu gibi, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve daha küçük Hıristiyan gruplar kendi cemaat örgütlerini kurabiliyor, özel cemaat haklarından ve imtiyazlarından yararlanıyorlardı. Bunlar Türkiye Cumhuriyeti döneminde gözden geçirildi ve sınırlandı, ancak hiçbir zaman kaldırılmadı ve azınlıklar bu şekilde toplumda kesin yer sahibi olarak görüldüler. Ne imparatorluk ne de cumhuriyet döneminde hiç kimsenin aklına gelmeyen, çoğunluktaki Müslüman cemaatin içindeki farklı etnik grupların azınlıkların oluşturduğuydu — bu bağlamda *azınlık* sözcüğünün kullanımı, Türklerin çoğu için tuhaftı ve birçoğu bundan rahatsız oluyordu. Osmanlı terimi, tıpkı Britanyalı gibi, birçok farklı etnik kimliği kapsıyordu. Bunun Türk ile değiştirilmesi yeni tartışmalar yarattı.

Kürt sorunu bazen Kürdistan olarak adlandırılan Kürt topraklarının Türkiye, İran, ve Irak arasında bölünmüş olmasından, Suriye'de ve Kafkaslardaki cumhuriyetlerde küçük grupların bulunmasından kaynaklanıyordu. Bütün bu devletler arasında, Türkiye en açık ve en özgür

olanıydı. Bu nedenle Kürt hareketinin başlıca atılımı Türk rejimine karşı yönelmeliydi. Elbette Türk devletini zayıflatmak isteyen öteki unsurlardan, özellikle Sovyetler Birliği, Iran ve Suriye'den yardım görmeleri kesindi.

Türk hükümetleri Kürt ulusal hareketiyle sanki böyle bir hareket yokmuş gibi davranarak başa çıkmaya çalıştı. Kürt kökenli Türk vatandaşları ötekiler gibi Türk idi, aynı görevlere, haklara ve fırsatlara sahiptiler. Bunun en doğal kanıtı Kürt ya da kısmen Kürt kökenli çok sayıda insanın devlette cumhurbaşkanlığı, üst düzey yönetim ve hükümet görevleri gibi önemli kademelere gelmesiydi. Bu tür atamalardaki gizli koşul kendi Kürt kökenleri üzerinde yersiz vurgu yapılmamasıydı.

Türkiye'deki Kürtlerin çoğu için bu uzun bir süre kabul edilebilir gözüktü. Ancak gitgide artan sayıdaki insanlar için kabul edilemez hale gelmişti. Beklentileri minimum düzeyde Kürt dilinin tanınmasından ve kullanılmasından, maksimum düzeyde ayrılık ve bağımsızlık talebine kadar değişkenlik gösteriyordu. Bu son talep genelde farklı esin kaynağı olan radikal ideolojilerle bağlantılıydı ve güneydoğuda büyük bir silahlı başkaldırı ve ülkenin öteki bölgelerinde de terör eylemler biçiminde ortaya kondu.

Ordu açısından Kürt hareketi öncelikle bir güvenlik sorunuydu — amaç Türkiye Cumhuriyeti'ni bölmek olan şiddetli ayrılıkçı bir hareketle uğraşma gereğiydi. Politik çevrelerde, özellikle Özal ve seleflerinden bazılarının yönetiminde Kürtlerin siyasi olmasa da kültürel haklarını kabul etme isteği gittikçe artıyordu. Bağımsızlık ya da özerklik söz konusu olamazdı, ancak Kürt dilinin kullanılması başka bir konuydu. Bir süredir Kürtçe kitaplar, dilbilgisi kitapları, sözlükler Türkiye'deki kitapçılarda özgürce satılabiliyor ve hükümet denetimin de olan radyo ve televizyonlarda olmasa da özel kuruluşlarda Kürtçe yayın yapılıyordu. Hem bölgesel ve yerel politikada hem de Ankara'daki mecliste Kürt temsilciler vardı. İçlerinden bazıları Kürt bölgeleri konusunda Birleşik Krallıktaki Galler ya da hatta İskoçya'ya benzer bir düzenlemenin yapılmasını önerecek; bazıları da böyle bir politikanın sonucunun İrlanda ya da Bask örneğine benzeyeceğini öne sürecek kadar ileri gitti. Bu arada, bölücülük ve terör karşısında mücadele sürdüren ordu önemli merkezlerde bile Kürt örgütleri üzerinde kesin kısıtlamalar getirmeye devam etmekteydi.

Ordu sözcüleri sürekli olarak Türk devletinin karşısındaki en büyük iki tehlikenin Kürt sorunu ve kökten dincilik olduğunu, bunlardan birinin ulusal ve bölgesel birliği, ötekinin ise laik, modern kurumu tehdit ettiğini ileri sürüyorlardı. Bir üçüncü tehlike ise istikrarsızlık, yani koalisyonlarda ve koalisyonları oluşturan partilerde yaşanan sürekli değişim ve parçalanma, siyasi ve sosyal düzenin bozulmasını sağlayan radikallere yol açılmasıydı. Ordu liderleri ve sözcüleri tarafından sık sık dile getirildiği gibi, silahlı kuvvetlerin zorunlu görevi ülkenin toprak bütünlüğünü ve yapısını iç ve dış düşmanlar karşısında korumaktır ve ordu en önemli tehlikeyi iç düşmanların oluşturduğu konusundaki görüşünü gizlememiştir.

İlk bakışta ordunun böylesine güçlü ve yaygın bir rol oynadığı ve bunun MGK ile kurumsallaştığı bir politikada demokrasinin geleceğinin pek parlak olmadığı düşünülebilir. Ancak bu görüş yanıltıcıdır. Açıklamaları uyarınca ve genel eğilimin aksine, ordu liderleri her defasında yapacaklarını söyledikleri şeyleri —düzeni sağlamak, demokratik yasayı kurmak ve tekrar barakalara dönmek— yapmışlardır.

Son kırk yıldır en az dört askeri "müdahale" oldu. Önemli olan bu müdahalelerin gerçekleşmiş olması değildi —çünkü, ne de olsa, bu bölgedeki norm ve siyasi kültür buydu— bütün bu dört müdahaleden sonra, ordu çekildi ve demokratik sürecin yeniden başlamasına izin verdi ve hatta bu süreci kolaylaştırdı. Profesör Samuel Huntington'ın da gözlemlediği gibi, kurulmuş bir demokrasi olarak nitelendirilebilmesi için bir toplumun en azından iki kez seçim ile hükümetini değiştirmiş olması gerekir Türkiye, bölgedeki seçimlerin hükümetleri değiştirmemesinin daha yaygın olduğu, hükümetlerin seçimleri değiştirdiği bir bölgede, bu testi iki kez değil birkaç kez verdi.

Sadece birkaç ülkede demokrasi eskidir ve yerlidir, bu da büyük bir evrimin sonucudur. Çoğu ülkede, demokrasi yenidir ve ithal edilmiştir. Bazılarındaysa demokratik kuruluşlar ülkeyi terk eden emperyalistler tarafından miras bırakılmıştır; bazılarında galip gelen düşmanlar tarafından empoze edilmiştir. Türk demokrasisi ne miras alınmış ne de empoze edilmiştir; Türk demokrasisi Türklerin özgür seçimini temsil etmiştir. Büyük ölçüde yabancı modeller üzerine kurulduğu doğrudur, ancak modellerin seçimi —ya da yanlış seçimi— kendilerine aittir ve demokratik gelişmenin biçimi ve hızı dış güçlerden çok kendileri tarafından belirlenmiştir. Bu da bu kuruluşlara daha çok sağ kalma şansı tanımıştır.

Demokratik kuruluşlar bunları kabul edecek ve işletecek insanlar arasında daha kolay var olma şansı bulur ve bu istek belirli bir düzeyde ekonomik, sosyal ve siyasi gelişim düzeyine ulaşmış olmayı gerektirir. Bu açıdan ülkenin ekonomik gelişimi ve etkin ve verimli bir girişimci sınıfın ortaya çıkması büyük önem taşır.

Demokratik gelişim daha eski ve daha köklü geleneklerin yardımıyla da sağlanabilir; bunlar demokratik olmasa bile, halkın demokrasiye hazırlanmasında yardımcı olabilir.

Geleneksel İslam geçmişi bu tür özellikler sunar: bütün yasaların üzerinde olan ve yöneticinin de tabi olduğu bir yasa kavramı; yönetici ve yönetilen arasındaki, yöneticinin eylemlerinin ve emirlerinin yüce yasayla çelişmesi durumunda sona erdirilebilecek sözleşmeli ilişki kavramı. Egemen güç üzerindeki bu kısıtlamaların çok ileri gitmediği bir gerçektir. Yasanın kendisi yöneticilere otokratik güç verir; hangi emirlerin yasal olup olmadığı konusunda hiçbir işlem yapılmaz, hatta tartışılmaz bile.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda modernleşme süreci bu durumun tersini kanıtlamıştır. Bunlar bir yandan yeni araçlarını yöneticilerin güçlerini pekiştirme ve yönlendirme araçlarına dönüştürerek durumu kötüleştirirken, bir yandan da daha önce egemenliğin etkin bir şekilde uygulanmasını sınırlayan aracı güçleri —ki bunların arasında bölge önde gelenleri, şehir aristokratları ve sulh yargıçları, dini ve askeri kuruluşlar vardır— fesheder ya da zayıflatır. Bu da Osmanlı demokrasisinin öncülerinin, durumlarını yabancı ve tuhaf düşüncelerle sunmak yerine, eski özgürlüklerin yeniden kurulması biçiminde sunulmasını sağlamıştır.

Doğaldır ki çok büyük güçlükler yaşandı. Bunlar arasında dikkat çekici olanı devlette tanınmış bir yasama işlevinin olmayışıydı. İlke olarak tek geçerli yasa kutsal, sonsuz ve değişmez bir yasa olan Dini Yasa idi ve insanın rolü yorumlama ve uygulamayla sınırlıydı, Elbette, uygulamada yöneticiler yasalar yaptılar ve yürürlüğe koydular; yorumlama ve uygulama süreçleri ve bazen yasanın kodifikasyonu yasamayı oluşturuyordu. Ancak bu geleneksel bir toplumda bu şekilde tanınmıyor ve bu nedenle yasama yetkisini yerine getirecek hiçbir yasama organı, ruhani meclis, konsey ya da parlamento bulunmuyordu. Elbette toplantılar, tartışmalar ve danışma toplantıları yapılıyordu, ancak bunlar kurumsallaşmamıştı ve karar yetkileri yoktu. Merkezde yasama meclisinin ve başka noktalarda da benzer yapıların olmadığı düşünüldüğünde Batı tarzı temsil ve çoğunluk kararından oluşan iki yönlü demokrasiyi geliştirmeye ve uygulamaya gerek yoktu. Benzer mirasa sahip öteki ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de siyasi gelenek büyük ölçüde emir ve itaatlerden oluşuyordu. Bu iki alışkanlıktan vazgeçmek güçtür.

Ancak bir girişimde bulunulmuştu; bu da önemli ölçüde başarıya ulaştı. Türk demokrasisinin göreceli başarısının bir açıklaması da başka yerlerde demokrasi yanlışlarının kavranması ve belki düzeltilmesine verilen değer olabilir.

Sık ileri sürülen nedenlerden biri de Türk devletinin aralıksız varlığını sürdürmesidir. Batılı olmayan devletler arasında sadece Türkiye hiçbir zaman sömürgecilik yaşamamıştır ve hiçbir zaman imparatorluk yönetimi altına girmemiştir. Türkler her zaman kendi evlerinin ve gerçekte de uzun bir süre birçok evin sahibi olmuştur. İmparatorluklarını kaybettiklerinde ve kendi evlerinde bile direnişle karşılaştıklarında, Kurtuluş Savaşı'nı kazandılar ve böylelikle bir

gerçekçilik düzeyine ve bununla, siyasi yaşamda bağımsızlık savaşımının kuşaklar boyunca sürdüğü ve *bağımsızlık* ve *özgürlük*'ün, genelde özgürlük aleyhine, eşanlamlı sözcükler olarak görüldüğü ülkelerde görülmeyen bir özeleştiri düzeyine ulaştılar.

Bağımsız oluşuna karşın, ya da bağımsız olması nedeniyle, Türkiye, bütün Batılı olmayan ülkeler arasında Batı ile en uzun ve en yakın temasa sahip olan ülke olmuştur. Hem savaş alanında hem de ekonomi alanında Batı'nın üstünlüğünü kabul eden Türkler bakışlarını Batı fikirlerine ve kuruluşlarına çevirdiler ve Batılılaşma reformu konusunda kararlı bir seçim yaptılar. Parlamenter demokraside Türklerin deneyimi, Batılı olmayan ülkeler arasında en uzun süre olan yaklaşık 125 yıldır devam ediyor ve bugünkü gelişimi çok güçlü, geniş ve derin bir deneyime dayanıyor. Osmanlılar döneminde ve bundan sonraki Türk cumhuriyetlerinde demokrasideki iniş çıkışlar, demokrasinin zor bir ilaç olduğunu, küçük ve sadece kademeli olarak artan dozlarda uygulanması gerektiği inanışını güçlendiriyor. Çok büyük ve çok ani bir doz hastayı öldürebilir.

Türklerin demokrasi deneyimi önemli sorunlar yaşadı, ağır engellerle karşılaştı ancak bütün bunlardan sağ çıkmayı başardı. Bu sorunlara ve engellere karşın —belki de bunlar nedeniyle— Türk demokrasisi benzer deneyim ve geleneklere sahip ülkeler arasında en başarılı olanıdır. Bundan sonraysa diğerleri için bir model oluşturabilir. Türkiye örneğinde sapmalar ve müdahaleler olmuştur ve bunlar büyük gerilimlerin ve sınırlı demokratik deneyimin bulunduğu durumlarda doğaldır. Önemli ve ayırt edici olan ise her sapmadan sonra, demokratik süreçler tekrar rayına oturtulmuş ve Türk halkı özgürlük ve demokrasi yolculuğuna devam etmiştir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN OSMANLI KÖKENLERİ

Bu metinde amacım, Türklerin erken dönem tarihlerinde ve dolayısıyla da İslamiyet'te bir süre filizlenip gelişen ve 1923'te resmen tanınarak geleneksel ifadelerle kullanılmaya başlanan birtakım belirli düşünceleri araştırıp onların köklerini inceleyerek asıl hallerini bulmaktır. 1923'ten bu yana, tarihsel değişim süreci içerisinde kaçınılmaz olan erteleme ve güçlüklere rağmen, bu düşünceler giderek daha etkili oldular.

Bu görüşlerin ilki geç dönem Osmanlı Türklerince ve yeni dönem Cumhuriyetçi Türklerce hakimiyet-i milliye olarak adlandırılan ve ne tanrısal ne de kalıtsal olan egemen otoriteyi esas alan, halka dayalı egemenlik düşüncesidir. Buna bağlı olarak doğrudan devrime giden bir düşünce; otoritenin kaynağı olan ulusun —burada ulustan tam anlamıyla neyi kastettiğimizi şimdilik bir kenara bırakalım— hükümeti, hatta bazı durumlarda rejimi değiştirme yetkisine sahip olduğu düşüncesidir.

Halk egemenliğiyle bağlantılı olan ikinci bir görüş ise sınırlı egemenliktir. Bu da, egemen gücün ne mutlak ne de keyfi olduğu, yöneteni ve yönetileni bağlayan, otoriteyi tanımlayıp sınırlayan ve onun açık ve kesin kurallarla boyunduruk altına alınması anlamına gelmektedir. Modern çağlarda bu kurallar anayasa olarak biliniyor.

Tüm bunlara bağlı olan yine üçüncü bir görüş var ki, o da, ataerkil ya da pastoral hükümetin aksine geleneksel yazarların politika üzerine yürüttükleri iki popüler fikri kullanan temsili hükümet nosyonudur. Bu görüşe göre, buyruk altında olan kişi, ya da daha doğrusu "yurttaş"ın geleneksel anlayışta olduğu gibi sadece iyi yönetilmeye değil, hükümetin oluşturulmasında görev almaya da hakkı vardır. Hatta seçimi kazanmış olan kendi temsilcileri sayesinde hükümetin yönetiminde bile yer alabilir.

Dördüncü görüş bizim bugün vatanseverlik olarak ifade ettiğimiz ve eski dinsel, cemaatsel ve hanedansı kimlik düşüncesinin ve aidiyet duygusunun yerine geçmesini istediğimiz ulus ve ülke nosyonudur - Türk ulusu, Türk yurdu gibi.

Cumhuriyya kelimesi, belirsiz sonekiyle, ilk defa 18. yüzyılın sonlarında Türkçe'de ortaya çıkar, Arapça'da ise daha sonradan Türkçe'nin etkisiyle oluşmuştur. Aslen cumhuriyet değil de, cumhuriyetçilik anlamına gelen bu kavram ancak 19. yüzyıl süresince tedrici olarak bir anlam değişimine uğradı. 19, yüzyılda diğer yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de cumhuriyet ve demokrasi arasında belirgin bir ayrım yapılmamıştı. Oluşabilecek karışıklığı engellemek için bu görüşü zihnimizde tutmak çok önemlidir. O zamanlar —bugün bile tuhaf görünüyor— birçok kişi cumhuriyet ve demokrasi kelimelerinin az ya da çok eşanlamlı olduğuna inandı. Çağdaş Yunanca'da, *demokratia* cumhuriyet demektir. Açıkça birbirinin yerini tutabilen bu iki kelimenin, cumhuriyet ve demokrasinin, zorbalığa, keyfi hükümete (ki bu monarşiyle eş tutuluyordu) birer karşı tez olduğu farz ediliyordu. Bir tarafta cumhuriyet ya da demokrasi, diğer tarafta da monarşi ya da istibdat vardı, bu iki kavram çifti eşanlamlı sayıldı.

O tarihlerden bu yana bu iki zıt anlamlı sözcük çiftini ayırt etmeyi öğrenmemize yetecek kadar çok zorba cumhuriyetler ve demokratik monarşiler gördük. Ancak şunu hatırlamamızda fayda var ki, 19. yüzyılda bu böyle değildi. O zamanın Türkçe'sinde cumhuriyet veya cumhur kelimeleri modern anlamda cumhuriyetçi, yani devlet yöneticiliğinin kalıtsal olmadığı bir sistem anlamına gelmeyebiliyordu.

Türk siyaseti içerisinde geçen en önemli ikinci kelime de istiklal (bağımsızlık) kelimesiyle ilişki kurabileceğimiz hürriyettir (özgürlük). Bu iki kavram arasında yine bir zamanlar karışıklık söz konusuydu. Hürriyet ve istiklal terimleri de eşanlamlı ve birbirinin yerini tutabilen ifadeler olarak kabul ediliyorlardı: hürriyet istiklal, istiklal de hürriyet demekti. Fakat şimdi daha iyi biliyoruz ki, hürriyet ile istiklal ayrı kavramlardır. Bunlar birbirlerinden farklı oldukları gibi sömürgecilik sonrası dünyada bu iki ifadenin birbirlerine uyuşmayan kavramlar olduklarına inanıldı, birisi başladığında diğeri sona erer. Her iki kelime de Arapça-İslami terimlerdir ve hiçbiri Osmanlı'nın icadı değildir. Her ikisi de, cumhuriyetin tersine, klasiktir ama Osmanlıca'da ancak 19, yüzyılda siyasi terim olarak kullanılmışlar. Hürriyet kelimesi Arapça'daki *hurriya*'dan geliyor ve klasik Arapça kullanımında bir hukuk terimiydi. Köle olmanın aksine özgür olmak anlamına geliyordu, yani köle olmama durumuydu. Normal olarak hukuki, bazen de toplumsaldı, ama hiçbir şekilde siyasi değildi. İslam dünyası, Batıdan farklı olarak, köleliği siyasi bir metafor olarak kullanmadı. İstiklal, "tam yetki" [full powers] anlamına gelen idari bir kavramdı. Bir yönetici veya general acil bir durumda dışarıya gönderildiğinde kendisine tam yetki verilebiliyordu. Yani, her zamanki sınırlamalara ve kısıtlamalara bağlı olmadan sınırsız yetki verilmesine istiklal vermek deniyordu.

Kavramların üçüncü grubunu ulus ve ülke ifadelerini içeren ve özellikle Osmanlıca ve Arapça'da farklı bir anlama gelmesine rağmen Türkçe'de ulus anlamına gelen millet kelimesi ve ülke ile, *patrie* ile eşanlamlı olan vatan kelimeleri oluşturuyor. Bunlar yine klasik kavramlardır, ancak, her ikisi de 19. yüzyıl boyunca yeni içerikler kazandıkları gibi halkın anlayışıyla resmi kullanımın her zaman aynı olamayacağı gerçeğinden hareketle belli bir belirsizliği de taşıyorlardı. Bu iki kelime de 1839 Tanzimat Fermanı'nda ve sonraki belgelerde ortaya çıkıyorlar; hala bu belgelerin bazılarında karışıklığın devam ettiğini görürüz. Örneğin dini hesaba katmadan tekil Osmanlı milleti üzerinde ısrar ediliyor ve aynı belgede Müslüman milleti ve diğer *milletler*'e değiniliyor. Zaman içerisinde millet kelimesi dini cemaat anlamından sıyrılıp laik ulus anlamına bürünerek büyük ölçüde değişime uğradı, ancak bazıları bu değişimin büsbütün tamamlanmadığını söyleyebilir.

Vatan kavramı evvelce hiçbir siyasi içerik taşımıyordu. Yalnızca bir insanın doğum köken ya da ikametini belirtiyordu. 19. yüzyılda ise ülkenin siyasal ve duygusal çağrışımını kazandı.

Şimdiye kadar açıkladığım tüm kavramlar ve gelişmeler 18. yüzyılın son döneminin ilk yıllarına ve 19. yüzyıla aittirler. Ancak yeni düşüncelerin girişi ve Müslüman Türkler arasında kabul görmesi, ister milliyetçi isterse yeni İslamcı savunmacı bakış açısına sahip romantik tarihçilerin görmedikleri ya da yanlış anladıkları —gerçekte ise ihmal edip çarpıttıkları—

geleneksel Türk-İslam geleneğinde mevcut olan belli unsurlar tarafından kolaylaştırılmıştı. Düşünce ve gelenek ıslahatçılarının birçoğu ıslahatlarını hakiki geleneksel usullere geri dönüş olarak gösterip daha da cazip hale getirmeye çalıştılar. Hatta bazen Avrupa'dan uyarlamaya çalıştıkları uygulamaların İslam ya da Türk kaynaklı olduğunu iddia edecek kadar ileri gittiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dizginlenmemiş bir despotizm olduğu şeklindeki amiyane görüş elbette yanlıştır. Osmanlı devleti, Osmanlı egemen gücü hem teoride hem de uygulamada sınırlandırılmıştı. Onu kısıtlayan güçlerin başında şeriat kuralları geliyordu. Sultan şeriata tabi idi dolayısıyla kanunun üzerinde değil altındaydı. Kanun yapmıyor ve hatta kuramsal olarak yorumlayamıyordu bile. Yasa tarafından tebaasının en çelimsizinden bile daha az olmaksızın kısıtlanmıştı. Anayasal sınırlayıcı bir güç olarak şeriatın kendi eksikliklerinin olduğu da doğrudur. Şeriat, Sultana fiilen despotik olmasa da otokratik yetkiler tahsis ediyordu. Günahta itaat yoktur düsturuna rağmen, bir buyruğun günah olup olmadığını sınayacak herhangi bir prosedür koymada başarısız kaldığı gibi insanların padişaha nereye kadar itaat edecekleri hususunda da bir kriter geliştirmede aciz kalmıştır.

Bununla beraber, Osmanlı Devleti'nde şeriatın öngördüğü sınırlamaları uygulamak için, göreceli olarak daha yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmış diğer İslam devletlerinde görülemeyecek boyutta, ciddi bir hamle daha yapıldı.

Daha özgül bir örneği ele alacak olursak, Sünniliğin egemenlik kavramında antlaşmaya ve rızaya (*consent*) dair bir unsur var. Rıza kaçınılmaz surette geri çekilmeyi ya da kabul etmeyi ima eder. Sünni fıkhının egemenlik kurumları üzerine ifade ettiği görüşlere göre emir otoritesini ne nesepten ne de doğrudan doğruya Tanrıdan alır.

İslam tarihinin ortaları, kabaca 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar olan dönem, tam manasıyla bir dönüm noktasıydı. Bütün Ortadoğu toplumu, kültürü ve hükümeti Türklerin ve Moğolların Ortadoğu'ya gelmeleriyle ve yeni hayat kalıplarının kurulmasıyla dönüşmeye başlamıştı. Rejimlerin denge ve istikrara kavuşması gibi, erken dönemlerde pek rastlayamadığımız siyasi önemleri olan yeni özellikler ortaya çıkmıştı.

Bu siyasi değişimin bir yönü de meclislerin, danışma organlarının ortaya çıkması ve meşveretin, *maşwara*'nın kurumsallaşması oldu. Bunlar yine de, Avrupa'daki parlamentolardan, *synod* ve *corte*'lerden çok uzaktadırlar; ama klasik İslamiyet'ten çok ciddi bir değişimi de simgelerler.

Bir grup insanın ortak karara varması ve çoğunluğun azınlığa egemenlik sağladığı bir oylama yapması, çoğunluk, kolektif, karar, gibi kavramlar, öncekilere kıyasla yeni ve yabancıydı. İlginç olan başka bir şey daha var ki, o da bundan bahsederken serbest bir müzakereyi takip ettiğini söylüyor olması: "*Bir vech-i serbestiyet bahs ü münazara...*" Serbest tartışmada kimler yer alıyor? İki grup: Biri, oldukça açık olan ve "devlet memuru" anlamına gelen *hademe-i devlet*, diğeri ise "buyruk altındakilerin vekili" demek olan *vükela-i raiyyet*. Temsilen seçilen bu kısa pasaj da, milletvekilleri, demokratik hükümet ve çoğunluğun kararından bahsedildi, ama hepsi de geleneksel bir dil içinde sunuldu. Osmanlı tarihçilerini dikkatli bir şekilde okumak gerekir; aksi takdirde kolaylıkla kelimelerin ardına gizlenmiş bu tip yenilikler gözden kaçırılır.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başları iki büyük ve birbirleriyle çelişen gelişmeye sahne olmuştur. Bir yanda otoriteryanizme doğru güçlü bir kayış vardı. 19. yüzyıl reformlarının temel etkisi aracı ve sınırlayıcı güçlerin iptali ve ortadan kaldırılması olmuştur. II. Mahmud'un Türkiye'nin Büyük Pedro'su olduğu söylenegelmiştir. Muhtemeldir. Evlilik faaliyetleri yüzünden olmasa da, ulemayı kamulaştırmasından dolayı, o aynı zamanda Türkiye'nin VIII. Henry'siydi. Henry'nin manastırlar için yaptıklarını, II. Mahmud ulema için yaptı ve daha sonra halefleri ulemayı bir

memurluk dalına indirgediler. Böylece çok büyük bir sınırlayıcı otorite olan ulema, bağımsızlığını, gücünü ve etkisini kaybetti.

Buna benzer diğer bir değişiklik, sipahilerden ve de taşra eşrafından artakalanların ilgası olarak ortaya çıktı. Bu durum, merkezileştirilmiş devlet idaresinin yerel özerkliği ortadan kaldırdığı anlamına geliyordu. Modem haberleşmenin başlaması bu süreci oldukça hızlandırdı. Telgraf, baskı altında tutmanın başlıca aracı haline geldi. *Barid*'i ortaçağ İslam toplumunun bir kurumu olarak inceleyecek olanlar, Osmanlı Devleti'nde telgrafın ne kadar önemli olduğunu hemen kavrayacaklardır. Otoriter kelimesi geleneksel anlamı olan geriye dönüş gibi gericilik manasında anlaşılmamalıdır. Tam tersine otoriter gelişmeler genellikle büyük reformlarla ilişkilendirilmiştir. Muhtemelen, Osmanlı sultanları arasında en önemli reformist II. Abdülhamid'di.

Aynı zamanda otoriteryanizmin etkin tırmanışı liberal ve demokratik düşüncelerin ve özellikle de anayasal ve temsili hükümet düşüncesinin gelişmesine neden oldu. Otoriteryanizm nasıl ki muhakkak gerici bir surette değerlendirilemeyecekse, liberalizm de muhakkak surette ilerici olarak görülemez. Keza, liberalizm de geriye götüren tutumlarla sıkça bağlantılandırılmıştır. Bazıları demokrasiye öylesine kuvvetli inandılar ki, onu korumak ve başkalarına kabul ettirebilmek için zor kullanmaya bile istekliydiler, diğerleriyse demokratik siyaseti, iktidarı ele geçirmek ve sonra da aynı imkanları kendi siyasi ve ideolojik rakiplerine yasaklamak için bir yol olarak gördüler.

TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE TÜRKLERİN DEMOKRASİ DENEYİ

Demokrasi istikrarsız ve o nedenle de zaman zaman patlayıcı bir içeriğe sahip bir sözcük ve kavramdır. Yüzyılımızda neredeyse bütün yönetimler, bu sözcüğü farklı ve kimi zaman çelişik anlamlarda kullanarak, şu veya bu vesileyle kendileri nin "demokratik" olduklarını ileri sürmüşlerdir. Çoğu kez demokrasi sözcüğünün önüne, etkisi sözcüğün anlamını değiştirecek hatta tersine çevirecek —halkın, temel, organik ve benzeri— kimi nitelemeler getirilir. Böyle bir değişme olmaksızın bile, "demokrasi" ve "demokratik" sözcükleri, eski demokratik toplumlarda bu sözcüklerin normal anlamının tam tersini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır.

Öncelikle, yönetimin yetkesini halktan alması ve dolayısıyla halka karşı sorumlu ve halk tarafından değiştirilebilir olmasıdır. İkinci olarak, halkın seçimini bilinen ve yerleşmiş kurallarla, yasal olarak belirlenmiş aralıklarla düzenlenen seçimler biçiminde yapması.

Bir başlık için önemli olan şapkanın biçimi değil, fakat onun örttüğü kafanın şekli ve sembolize ettiği akıldır. Seçim için önemli olan, gözlemcilerce, seçmen davranışını araştıran bilim adamları ve diğerlerince, bitmez tükenmez bir tartışma konusu yapılan değişik biçimleri değildir öncelikle. Önemli olan onun sonuçlandır. Can alıcı sınama neticedir: Seçmenler, basit seçim süreciyle, hükümeti yerinden edip yerine yenisini getirebiliyorlar mı? Profesör Samuel Huntington seçimlerle yönetimini iki kez değiştirmedikçe bir ülkeye gerçekten demokratik denilemeyeceğine dikkat çekmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ikinci değişimin önemi açıktır. Kimi durumlarda öyle olmaktadır ki, iktidarı elinde tutan bir yönetim belki ilkesel olarak, belki dikkatsizlikle, kendisinin seçimle görevden uzaklaştırılmasına izin vermektedir. Yazık ki, çoğu kez tanık olunan, yerlerine geçenlerin bir kere yerlerini sağlamlaştırdıktan sonra, görevi geldikleri yoldan terk etmemenin yollarını araştırmakta ve bunun da bütün önlemlerini almaktadırlar. Türkiye'de, birkaç on- yıl boyunca yönetimi çekişmesiz elinde tutmuş olan bir partinin, bir genel seçimi hazırlayıp, idare ve nezaret ettikten sonra kaybettiği 1950 seçimleri öncesi, esnası ve sonrasında orada bulunma fırsatım oldu. Birçok bakımdan 1950 genel seçimlerinde yenilgileri, Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi'nin bütün başarılarının en büyüğü olmuştur. Ne yazık ki, onların yerini alanlar demokratik seçim özgürlüğüne aynı bağlılığı göstermediler. Özellikle, yargıçların

bağımsızlığını sınırlamaya çalışarak, demokrasinin vazgeçilmez güvencelerinden birinin gücünü ciddi şekilde zayıflattılar. Bu güvencenin onarımı ve korunması yaşamsal önemini korumaktadır.

Her türlü yönetim biçimi genel olarak kabul görmüş bir meşruiyet ilkesine gereksinim duyar. Bu nüfusun sadakatini —salt boyun eğme ve gönülsüzce onaylamadan farklı olarak— temin eder; aynı zamanda sistem içerisinde barışçıl ve kabul edilmiş bir ardıllık için bir temel sağlar. Birçok siyasi rejimde, meşruiyet ve onunla birlikte ardıllık üç kaynaktan türemiştir: Tanrı'dan, yani teokrasi, öncellerden, ki zorunlu olarak olmasa da, genellikle bir monarşi biçimidir, ve halktan, yani demokrasi. Bu üç kategori karşılıklı olarak dışlayıcı değildir; değişik başarı düzeylerinde, hiç olmazsa bunlardan ikisini birleştirmeye çalışan ülkeler vardır. Britanya ve İskandinavya ülkeleri Devletin Başı ile Hükümetin Başı arasında, ilki için bir denge ve süreklilik unsuru olarak monarşiyi muhafaza ederek, ikincisini demokratik yöntemlerle seçerek, açık bir ayrım yapar. Fransa ve Türkiye gibi diğer ülkelerde, monarşi ile demokrasiyi birleştirme çabası terk edilmiştir ve bizzat devletin başı demokratik sürecin bir parçası haline gelmiştir. Teokrasi sözcük anlamıyla ve ilkesel olarak, Tanrı'nın yönetimi demektir. Kuşkusuz uygulamada bu, tanrısal otoriteyi temsil etme, tanrısal erekleri yorumlama ve tanrısal kararları yerine getirme iddiasındaki insanlarca yönetim anlamına gelir. Bu şu can alıcı soruyu davet eder: bu yöneticiler kimin tarafından ve nasıl seçilirler? İddiaları kimin tarafından ve nasıl incelenir, geçerli kılınır? Bir yöneticinin seleflerince aday gösterilmesi, ya da bir yönetimin halk tarafından seçilmesinde, yetkili kılınma süreci açık ve ya saldır ve her iki türün istikrarlı yönetim biçimlerinde, normalde tartışılmaz. Tanrı tarafından yetkili kılınma daha kolay ileri sürülür, daha güç doğrulanır. Geçmişte teokrasi sıklıkla, hatta genellikle, monarşi ile birleşmiştir. Bir elde her şeyi bilme ve her şeye kadir olma niteliğinin, diğerinde seçmenlerin özgür iradesinin toplanması hiç kuşkusuz daha güç sınanır.

Batı'daki en büyük oğula öncelik hakkı tanıyan sistem normalde İslam dünyasındaki monarşilerde uygulanmadı, buradaki daha yaygın usul, yönetimi elinde bulunduran erk sahibine yerine geçecek ardılı akrabaları arasından seçme hakkı verilmesiydi. Bu ilke o kadar güçlü bir şekilde kökleşmiştir ki, günümüzde, monarşinin şeklen ilgasından sonra bile, kalıtsal cumhuriyetçi başkanlık sistemine, hatta —Suriye ve Irak'ta— kalıtsal devrimci şefliğe doğru eğilimlere tanık olmaktayız.

1918'in mağlup güçlerinden sadece Türkiye kendisine galip Müttefikler tarafından empoze edilen barışı reddedip, özgür ve eşit şartlarda, temel ulusal amaçlarını temin eden bir barış anlaşmasını müzakere edebildi. Ve İslam dünyasının kalanı yabancı yönetimler altına girerken, neredeyse sadece Türkiye, egemen bağımsızlığını korumakla kalmadı, onu pekiştirmeyi de başardı. Kemal Atatürk'ün ve önderlik ettiği ulusun başarıları arasında — dünyanın bu bölgelerinde nadiren rastlanan— bağımsızlık ile özgürlük arasında ayrım yapma becerisi görmezden gelinebilecek bir başarı değildir. Neredeyse yitirilmiş bağımsızlık, askeri zaferle yeniden elde edildi ve perçinlendi — bu bir ulusal kutlama nedenidir. Fakat Türkiye'de bağımsızlık başarısı bir son değil, ancak bir başlangıç olarak görüldü; nadir ve kıymetli bir şey, yani özgürlük için yeni bir araştırmanın başlangıç noktası.

Dünyanın birçok yerinde, bilhassa Yeni Dünya'da, temsili demokrasinin insanlığın doğal durumu ve ondan herhangi bir sapmanın düzeltilmesi gereken bir anormallik ve hatta belki de cezalandırılması lazım gelen bir suç olduğu yolunda yaygın bir kanı vardır. Bu varsayım çoğu kez bütünüyle gerçekçi olmayan beklentilere, bilhassa —son yıllarda— Sovyetler sonrası devletlerde, yol açmıştır. Bu varsayımı paylaşmıyorum ve daha gerçekçi, daha karşılaştırmalı bir yaklaşıma gereksinim duyuyorum. Demokrasi bütün yönetim biçimlerinin, muhtemelen en iyisi, kesinlikle en zorudur. Günümüzde dünyanın büyük bölümünde şöyle veya böyle bir demokrasi biçimi uygulanmakta veya hiç olmazsa resmen açıklanmaktadır ve hatta özgün demokratik kurumlar hatırı sayılır ilerlemeler kaydetmektedir. Fakat her ülke kendi tarihsel koşulları içinde, ve geleneklerinin ve deneyimlerinin ışığında, görülmeli ve

incelenmelidir. İngiliz, Fransız, ve Rus imparatorluklarının yerini alan çeşitli devletlerdeki demokratik kurumların başarı ve başarısızlıkları ortaya çıkabilecek farklılıklara örnek teşkil eder. Demokrasi ancak birkaç ülkede köklü ve bünyevi bir şey, uzun ve kesintisiz bir evrimin sonucudur. Çoğunda yeni ve dışarıdan ithal edilmiştir. Kimilerinde demokratik kurumlar ülkeyi terk eden sömürgeciler tarafından miras bırakılmıştır, kimilerinde ise galip düşmanlarca zorla benimsetilmiştir. Türk demokrasisi ne miras bırakılmış ne de zorla benimsetilmiştir. Türklerin özgür seçimini temsil eder. Doğru, büyük ölçüde yabancı modelle dayanır, fakat modellerin seçimi — veya kötü seçimi — kendilerine aittir, demokratik gelişmenin adımları ve tarzı yabancı güçlerden çok iç dinamikler tarafından şekillendirilmiştir.

Anglo-Amerikan demokrasisinin köklerinin Anglo-Sakson kabilelerin eski yaşantılarında bulunacağını iddia eden kişilerce ve yerli kökleri başka yerlerde arayanlarca bir yığın saçmalık kaleme alınmıştır. Fakat bir eğilim veya yatkınlık denen şeyin varlığı veya yokluğu önemlidir. İlk bakışta eğilimler zıt doğrultuları gösterir gibidir. Benzer kültürel ve tarihsel mirasa sahip diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de siyasi gelenekler, büyük bölümü itibariyle, ilk Batı demokrasilerinin doğumuna dek birçok uygarlıkta hüküm sürmüş otokratik yönetim tipine yol açan buyruk ve boyun eğme geleneğidir. Hem buyurma hem boyun eğme alışkanlıkları zor terk edilen alışkanlıklardır.

Bölge için daha özel bir diğer güçlük, siyasette kabul edilmiş herhangi bir yasama işlevinin eksikliğidir. Elbette, uygulamada yöneticiler yasalar yaptılar ve yürürlüğe koydular; yorumlama ve uygulama süreçleri ve bazen yasanın kodifikasyonu yasamayı oluşturuyordu. Ancak bu geleneksel bir toplumda bu şekilde tanınmıyor ve bu nedenle yasama yetkisini yerine getirecek hiçbir yasama organı, ruhani meclis, konsey ya da parlamento bulunmuyordu. Elbette toplantılar, tartışmalar, danışma toplantıları yapılıyordu, ancak bunlar kurumsallaşmamıştı ve karar alma gücüne sahip değillerdi. Merkezde bir yasama meclisinin ve başka yerde benzer bütünleyici grupların yokluğu, Batı-tipi demokrasinin iki ayırt edici özelliğini geliştirme ve uygulama ihtiyacını doğurmamıştır: temsil ve çoğunluk kararı.

Fakat demokrasi eğiliminin unsurlarına tarihsel kayıtlarda rastlamak güç ise de, bunları gerek Türk gerek İslam geleneklerinde bulmak zor değildir. Osmanlı hanedanının kuruluşuyla ilgili en eski vakayinamelere göre, Anadolu Beylikleri yeni bir önder seçmek üzere danışma (meşveret) için toplanmışlar ve Osman'ı seçmişlerdir. … İslam siyaset geleneğinde diğer iki unsurun demokratik potansiyeli vardır. Biri farklılığın kabulü, dolayısıyla hoşgörü ölçüsünün benimsenmesidir. Bu hiçbir zaman demokratik teori ile tanımlandığı haliyle eşit haklar düzeyine ulaşmamıştır, fakat bu o dönemin diğer birçok toplumunda kural olan hoşgörüsüzlükten çok daha iyiydi. İkincisi hukukun üstünlüğü ilkesidir — tebaasının en çelimsizinden daha az olmamak üzere hükümdar bile hukukla bağlıydı. Aynı şekilde bu da modern demokratik kavramların içeriğini tam karşılamaz, fakat Müslüman yönetimlerin, her ne kadar genellikle otokratik iseler de, zorbalaşmalarını engellemiştir.

Türkiye'de, şeriat'ın hakim otoriteye empoze ettiği teorik sınırlamaları hayata geçirmiş olan toplumdaki ara güçler gelişmişti. Bilhassa, şehirli bir asilzade zümresi, taşrada bir derebeylik sınıfı [eşraf, erkan vs.] ve kaza mensupları ve elbette askeri ve dini mercilerin genişleyen ve dinlenen otoritesi bunlara dahildir.

1808'de Osmanlı sultanı, tıpkı ortaçağ İngiltere'sindeki Kral John gibi, beyleri tarafından, kendi gücünü sınırlayan, onlarınkini tanıyan bir belge imzalamaya zorlandı. Fakat Sened-i İttifak, veya Uzlaşma Belgesi, Türkiye'nin Magna Carta'sı değildir İngiliz kralı gibi Türk Sultanı da gücünün bu şekilde sınırlanmasına zorla razı olmuştu. İngiliz kralından farklı olarak, on dokuzuncu yüzyılın kaynak ve olanakları Sultan'ın elinin altındaydı ve o gerek Doğu gerek Batı'daki eski monarkların düşlerinin de ötesinde, yeni iletişim ve gözetim, denetim ve baskı

araçlarına sahipti. Bu bakımdan ona Batı teknolojisinin yanı sıra Batı'daki düşünce akımları da yardım etmiştir. 1862'de yayımlanan bir denemesinde büyük İngiliz tarihçi Lord Acton şuna dikkat çekmişti: "*1789 fikirlerinin özü egemen gücün sınırlanması değil, ara güçlerin etkinliğine veya gücüne son vermedir*." Sultan Mahmud ve halefleri ileri gelenlerin [ayan] ve diğerlerinin eski güçlerinin budanmasında bir hayli başarılı oldular ve trajik bir paradoksla buna koşut bir kurumsal çağdaşlaşma ve entelektüel Batılılaşma süreci eşlik etti, hatta kısmen katkıda bulundu.

Fakat Batılı demokratik fikirlerin ülkeye sokulması ve uygulanması, her ne kadar güç ve kimi zaman amaçlananın tersini doğurucu etkilere sahip olsa da, uzun vadede daha büyük bir demokratikleşmeye yol açtı.

Demokraside Türk deneyiminin başlangıcından bu yana neredeyse iki yüz yıl geçti. Türklerin demokrasi deneyimi önemli sorunlar yaşadı, ağır engellerle karşılaştı ancak bütün bunlardan sağ çıkmayı başardı. Bu sorunlara ve engellere karşın —belki de bunlar nedeniyle— Türk demokrasisi benzer deneyim ve geleneklere sahip ülkeler arasında en başarılı olanıdır. Bundan sonraysa diğerleri için bir model oluşturabilir. Türkiye'de demokratik kurumların tarihinin kilometre taşları vardır — Sened-i İttifak, Tanzimat reformları, ilk anayasa [Meşrutiyet], Jön Türk Devrimi [Meşrutiyet], ve hepsinden önemlisi, Kemalist ve post-Kemalist Cumhuriyet. Hikayede sapmalar ve kesintiler vardır — büyük bir gerilimin söz konusu olduğu ve demokratik deneyimin yetersiz kaldığı durumlarda bu normaldir. İlginç ve çarpıcı olan her yoldan çıkışının ardından, demokratik sürecin tekrar yoluna koyulması ve Türk halkının özgürlük yolculuğunu sürdürmesidir,

NEDEN TÜRKİYE İSLAM DÜNYASINDAKİ TEK DEMOKRASİ?

Demokratik olmayan ülkelerdeki en bilgili ve en sofistike gözlemciler bile, Batı demokrasilerinin siyasi süreçlerini anlamada büyük, çoğu kez aşılması imkansız, güçlüklerle karşılaşırlar. Bilhassa uzun bir dönem içerisinde doğrudan kişisel deneyim dışında, sınırlı yönetim, yurttaşlık ve insan hakları ve katılımın anlamını kavramaları fevkalade güçtür — ve mevcut demokrasilerin dışında çok az kimse böyle bir deneyime ulaşma şansına sahiptir.

Bununla beraber demokrasiyle elde edilen, o nedenle onu çekici kılan, başka, daha doğrudan fark edilebilen avantajlar vardır, bilhassa şu ikisi: ekonomik başarı ve askeri üstünlük — yani, zenginlik ve güç. Pazardaki başarı daha inandırıcı ve uzun erimde daha yararlı iken, savaş alanındaki başarı muhakkak ki daha trajiktir. O nedenle demokratik olmayan dünyada geçmişteki her bir demokratik coşku dalgasının, demokratik güçlerin daha az demokratik olan veya demokratik olmayan hasımları üzerindeki çarpıcı nitelikte bir askeri zaferin ardından gelmesi ve büyük ölçüde onun tarafından teşvik edilmesi şaşırtıcı değildir.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Arkaplan

On dokuz ve yirminci yüzyıllarda demokratik rekabeti teşvik eden birçok demokratik başarı kaydedildi. Daha on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca, Fransız Devrimi sonrasının köktenci düşünceleri ve Britanya'da parlamenter monarşinin pratikteki örneği, anlık da olsa belli bir ilgi uyandırmıştı. Bununla beraber büyük değişimler Kırım Savaşı'ndan sonra başladı, ilk kez ortak bir düşmana karşı müttefik olarak Türk ve Batı orduları aynı safta savaştı ve hem savaş cephelerinden hem müttefik başkentlerden haberler, günlük olarak telgraflarla iletildi, günlük gazetelerde yayımlandı. Az çok demokratik Batılı güçlerin demokratik olmayan Rus hasımlarına karşı kazandıkları zaferin etkisi, o nedenle daha öncekilerin tümünden daha doğrudan ve anı anınaydı.

Bu zaferi 1860'lardaki bir demokratik hareketler dalgası ve göstermelik demokratik reformlar izledi. Bunların kimisi yukarıdandı. 1861'de Osmanlı vesayeti altındaki Tunus beyi, bir İslam ülkesinde ilk defa, yazılı bir anayasayı yürürlüğe koydu. 1866'da Mısır hıdivi bir adım daha attı ve yine türünün ilki olarak, seçilmiş bir meclisi toplantıya çağırdı. Meclis üç yenilenme dönemini saptadı ve bunu 1869, 1876, ve 1881'de başka benzer "seçilmiş" meclisler izledi. 1857'de o zamanlar Osmanlı vesayeti altında bulunan Eflak-Boğdan beyliğinde çekişmeli seçimler yapıldı, fakat 1866'daki Mısır seçimleri bir İslam ülkesindeki ilk seçimdi.

Yukarıdan verilen bu zoraki ve sınırlı ödün ve ayrıcalıklardan uzun erimde daha önemlisi aşağıdan gelen hareketlerdi — otoriteye karşı gelişen, ne kabilesel, ne etnik, ne hizipsel, ne bölgesel, fakat farklı bölgesel, etnik ve dinsel arka planlardan ortak bir amaç etrafında bir araya getiren bir ideoloji ve özlemin esinlediği ilk muhalefet hareketleri. Bunların en önemlisi, 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı anayasasının ilanıyla sonunda hedefine ulaşmış olan 1860 ve 1870'lerin Osmanlı meşrutiyet hareketiydi. Genel bir seçimden sonra 1877 Mart'ında İstanbul'da 25 üyeli bir senato, 120 üyeli bir Meclis'ten ibaret —İslam tarihindeki ilk— parlamento toplandı. Altıncı ve son toplantısı 28 Temmuz 1877'de yapıldı. Bir sonraki seçimlerin ardından ikinci parlamento 13 Aralık 1877'de toplandı ve beklenmedik bir canlılık sergiledi: 14 Şubat 1878'de Sultan Meclis'i dağıttı ve üyelere bölgelerine dönmelerini buyurdu.

Parlamento yaklaşık beş ay içinde hepsi hepsi iki oturum yaptı. Bir daha otuz yıl toplanmadı.

Yeni bir demokratik iyimserlik dönemi Japonların Rusya üzerindeki göz kamaştırıcı zaferiyle 1905'te başladı. Küçük bir Asya gücünün güçlü bir Avrupa imparatorluğu karşısında elde ettiği bu zafer, İran ve Türkiye dahil, Avrupa sömürgeciliğinin tehdit ettiği bütün Asya ülkelerinde bir sevinç ve umut dalgası estirdi. Kimileri daha ileri gidip, galip Japonların batılılaşmayı kabul etmiş ve onun bir parçası olarak İngiliz modeline göre bir anayasa ve çift meclis sistemini benimsemiş bir Asya ülkesi, mağlup Rusya'nın ise eski istibdat düzenini sürdürmekte hala ısrar eden bir Avrupa gücü olduğuna dikkat çekiyordu. Ders, o zaman öyle görünüyordu ki, açık ve kesindi ve bir tür parlamenter rejimin yerleştiği Rusya'da bile anlaşılmıştı. Kısa zaman aralıklarıyla, anayasal yönetimi, biri kurmak, diğeri yeniden oluşturmak için, 1906 İran meşrutiyet devriminin ve 1908 Jön Türk devriminin İran ve Türkiye'de yakından izlenip coşkuyla alkışlanmış olan Japon zaferini takip etmesi kesinlikle rastlantısal değildir.

Her ikisi de çok büyük bir başarı sağlayamadı. Gerek Osmanlı, gerekse İran meşrutiyetçileri neredeyse başından itibaren hem içerideki çekişmelere, hem dışarıdan yapılan müdahalelere karşı mücadele etmek zorunda kaldılar; her ikisi için de deneyim yoksunluğu ve takipçileri arasında gerçek anlayış, hatta destek eksikliği büyük ayak bağı oldu. 1914'te savaşın patlamasıyla, her iki meşruti rejim de yozlaşarak, birçok bakımdan yerini aldıkları geleneksel —ve o nedenle bir dereceye kadar sınırlı— otoriter rejimlerden daha baskıcı ve daha zarar verici istibdat düzenlerine dönüştü.

Dünya Savaşları ve Soğuk Savaş

1918'de demokratik Batılı müttefiklerin daha az demokratik Merkezi Güçlere karşı elde ettiği zafer, demokrasilerin savaşları, başlatmaya daha az istekli olsalar da, daha iyi sonlandırabileceklerinin bir başka kanıtını sundu. Müttefikler arasındaki tek mutlakıyet rejimi olan Rusya'nın çöküşü ve Batı kampında öncü rolüyle Birleşik Devletler'in muzaffer çıkışı, demokrasinin bir ulusu, dengeli, zengin, ve akıllı değilse bile, hiç olmazsa güçlü kıldığı önermesi için son kanıtı sağladı. İngilizler ve Fransızlar, Ortadoğu'da ve hatta İslam dünyasının büyük bir bölümündeki egemen güçler, neredeyse yönetimleri veya egemenlikleri altındaki bütün ülkelerde anayasal ve parlamenter cumhuriyetler kurarak, kendi modellerine uygun rejimlerin oluşturulmasına ön ayak oldular veya bunları teşvik ettiler.

l930'lara gelindiğinde bu demokratik kurumlar hazin bir durumdaydı. Ve bunların başarısızlığının sorumluluğunun çoğu sömürgeci veya başka harici müdahalelere yüklenebilirse de, bazı ülkelerde, sorunun bir bölümünün içeriden kaynaklandığını ileri süren sesler vardı. Bununla beraber birçok yerde bu lüzumsuz bir say olarak görünmekteydi. O dönemde liberal demokrasi Avrupa'da artık sunuma hazır tek model değildi. En çekici olanı da değildi, çünkü birçoklarının gözünde hem sahip olduklarını ileri sürdükleri emperyal güç, hem de kurdukları veya teşvik ettikleri kurumların ve üzerine oturttukları liberal ekonomilerin hazin başarısızlıkları nedeniyle inanılırlığını ciddi biçimde kaybetmişti. Liberalizm ve demokrasinin yerine önce İtalya'dan, daha sonra Almanya'dan gelen, yeni bir mesaj geniş destek kazandı. İtalyan ve Alman birliği uzun zamandır daha büyük bir ulusal birliği yoğurmanın modeli olarak görülüyordu ve çoğu Arap, tıpkı İtalyan ve Almanların çoğu gibi, kişisel özgürlüğünü ulusal birlik ve güç için kurban etmeye hazır ve gönüllüydü. Faşizm ve Nazizm başarı ve saygınlık için bir yol sunar gibi görünüyordu. Aynı zamanda aşina oldukları benzer düşmanlarla savaşmanın üstünlüklerini de kullanıyorlardı. Bu arada bazı Türkler de daha büyük bir pan-Türkist birlik rüyasıyla kendilerinden geçiyorlardı, her ne kadar onlar için Nazi Almanya'sıyla paylaştıkları ortak düşman Batı değil, Türk halklarının büyük bölümü üzerinde egemen emperyal güç Sovyetler Birliği ise de.

1945'e gelindiğinde faşizm ve Nazizm yenilgilerin en kuşku duyulmayacak, en aşikar olanını tatmıştı — savaş alanında. Fakat bu defasında liberal demokrasi nin zaferi 1918'deki kadar ne açık, ne de onun kadar ikna ediciydi. Durgunluk döneminin ekonomik facialarıunutulmamıştı ve askeri zafer —büsbütün nedensiz olmayan bir şekilde— en azından Batılı güçler kadar Sovyetler Birliği' ne de atfedilmişti. Bu zafer anında İngiliz seçmeni Winston Churchill ve kabinesini yerinden edip, yerlerine sosyalist gibi görünen bir yönetimi seçtiğinde sosyalizmin durumu daha da güçlenmişti.

1990'larda Sovyetler Birliği'nin gücü, hatta varlığı, sonuna gelmiş ve Marksist ekonominin çekiciliği giderek eriyen kökten inançlılar safında yer alanlarla sınırlanmıştı. Stalinci Sovyet modelinden, daha yumuşak Batı Avrupalı biçimlere kadar uzanan yelpaze içerisindeki sosyalist programların tümü güçleşen ekonomik sorunlarını çözmede başarısız kalmışlar, hatta onlara adım uyduramamışlardı. Dolayısıyla "demokrasi" büyüsünü muhafaza etti, fakat bu gerçekle bağıntısı olmayan, sözden ibaret bir büyü idi ve hem Nazi, hem komünist sistemlerden uygun unsurlarla birleşen ve giderek daha da fazla özgürlüklerinden yoksun bırakılmış yoksul halk kitlelerine hükmeden bir tek parti diktatörlüğü olarak tanımlanıyordu.

Soğuk savaştaki çarpıcı Amerikan başarısı —savaş alanındaki başarı kadar dramatik— ve Birleşik Devletler'in ve diğer Batılı ülkelerin elde ettiği nispi refah, bir kez daha demokratik kurumların genel faydalı neticelerini pekiştirir gibiydi. Almanya ve Japonya'nın ekonomik başarılarıyla, çıkarılan dersin gücünden bir şey eksiltmedi, daha da perçinledi, çünkü her iki ülke de eski otokratik kurumlarını terk etmiş, anayasal ve temsili yönetim biçimini benimsemişti.

Soğuk Savaş'ın sonundan ve Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önce, demokrasi ilerlemesini sürdürüyor ve az çok barışçı bir şekilde, çeşitli diktatörlüklerin yerini alıyordu. Bu hareket bilhassa Güney Avrupa'da ve Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde kayda değerdi; aynı zamanda Asya ve Afrika'da birçok ülkeyi de etkiledi. Şimdiye kadar İslam dünyasında çok az bir başarı gösterdi. Demokratik hareketler, özellikle entelektüeller arasında, bir ölçüde destek kazanırken, hoşnutsuzlar için rakip bir ilgi odağından güçlü muhalefetle — günümüzde İslam köktencileri diye toptancı ve belli belirsiz tanınan farklı akımların muhalefetiyle— karşılaşmak tadırlar Bunlar sıklıkla birinden diğerine, hatta İslam'ın ana gövdesinden daha da fazla, hatırı sayılır farklılık göstermektedirler. Bununla beraber Batılı anayasal ve temsili yönetim sisteminin esasını oluşturan temel ilkelere karşı derin bir nefreti paylaşırlar. Hatta kimi gözlemciler —ve bazı Müslümanlar— aslında İslam'ın doğasından

kaynaklanan özellikler nedeniyle demokrasiyle bağdaşamayacağını iddia edecek kadar ileri gittiler.

Şimdiki amacımız için demokrasinin tanımı basit bir iştir: İktidarı elinde bulunduranların, şiddete başvurmaksızın ve evrensel olarak anlaşılmış ve kabul edilmiş bilinen kural ve yöntemlerle değiştirilip, yerlerine yenilerinin getirildiği anayasal ve temsili bir yönetim sistemi. Samuel Huntington'ın işaret ettiği gibi, bir demokrasinin "yerleşmiş" olarak kabul edilebilmesi için bu en azından iki kez yinelenmelidir.

Uluslararası İslam Konferansı'nı oluşturan elli bir egemen üye devletten bazısı demokrasiyi hiç denememiştir, kimisi tecrübe etmiş, başarılı olamamış ve bu çabadan vazgeçmiştir; birkaçı merkezi iktidarın dikkatli ve sınırlı bir gevşetilmesiyle birlikte tekrar denemektedir. Birkaçı ilk sınamayı, yönetimin demokratik yöntemlerle değişimi aşamasını, geçti. Modern zamanlarda ancak biri daha ileri sınamayı -iktidardakilerin demokratik yöntemlerle ikinci kez değişimini— halk iradesine boyun eğmeye istekli ve kendi isteğiyle geldiği yoldan gitmeyi kabul etmiş bir yönetim aşamasını geçti. Bu biri Türkiye Cumhuriyeti'dir.

Neden Türkiye?

Neredeyse Asya ve Afrika'daki bütün İslam ülkeleri için yadsınamaz bir gerçek iken, sadece Türkiye'nin, hiçbir zaman sömürgeleştirilmediği, hiçbir zaman sömürge yönetimine veya tahakkümüne boyun eğmediği ileri sürülür. Türkler her zaman kendi evlerinin ve hatta uzun bir süre başka birçok evlerin de efendisi olmuştur. Sonunda efendiliklerine meydan okunduğunda, bağımsızlık savaşlarını kazandılar ve dolayısıyla siyasi hayatın kuşaklar boyu bağımsızlık mücadelesinin gölgesi altında kaldığı ve özgürlük ve bağımsızlık terimlerinin, ilkinin aleyhine, fiilen eşanlamlı sözcükler haline geldiği ülkelerde mümkün olmayan belli bir ger çekçilik, yansızlık ve özeleştiri düzeyine ulaşabildiler.

Türkiye'de demokratik kurumlar, ne yenik düşmüş Mihver ülkelerde olduğu gibi, galip devletler tarafından zorla benimsetilmiş, ne de eski İngiliz ve Fransız sömürgelerinde olduğu gibi, terk eden sömürgeciler tarafından miras bırakılmıştır; Türklerin özgür seçimiyle uygulamaya sokulmuştur. Bu hiç kuşkusuz bu kurumlara çok daha fazla hayatta kalma şansı vermiştir.

Türkiye gibi İran da bağımsızlığının tehlikeye düştüğünü görmüş, fakat hiçbir zaman kaybetmemiş ve İslam devriminden sonra bile anayasal ve temsili hükümetin biçim ve yapılarını muhafaza etmiştir. Bununla beraber mevcut yapı içinde özgün bir güç/erk aktarımına göz yumulması pek olası görünmemektedir. Köklü, yerleşik, egemen bağımsızlık açıklamanın bir parçası olabilir, fakat tamamı değildir.

Siyasi açıklamanın yanında, tarihsel açıklama diye adlandırılabilecek olan bir başkası vardır — bütün Müslüman ülkeler içerisinde Türkiye Batı ile, geçmişi neredeyse Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar giden, en uzun ve en yakın teması yürütmüştür. Uzun süre Batı'ya karşı İslam'ın kılıcı ve kalkanı olan Türkiye, batılılaşma ve Batılı bir siyasi yönelim doğrultusunda bilinçli bir seçim yaptı. Özellikle parlamenter demokraside Türk deneyimi 125 yıldır devam etmektedir — İslam dünyasında başka herhangi bir ülkedekinden çok daha uzun bir süre bu— ve dolayısıyla onun günümüzdeki ilerlemesi çok daha güçlü, daha büyük ve daha derin bir deneyim temeli üzerine oturmaktadır. Osmanlılar döneminde, Mustafa Kemal Atatürk ve takipçileri döneminde demokrasinin serüveni, demokrasinin küçük ve ancak tedricen artan dozlarda alınması gereken daha güçlü bir ilaç olduğu inancını pekiştirir görünmektedir. Çok büyük ve aniden alınan bir doz hastayı öldürebilir.

Birçok gözlemci ekonomik koşullara ve özelde, Müslüman ülkeler arasında tek olan Türkiye'nin, önemli bir ekonomik gelişme ve yaşam standardında maddi bir yükselme göstermesine ve bunu da yeraltında petrol kaynaklarının bulunması gibi şans veya talih eseri değil, fakat kendi çabalarıyla yakalamasına büyük önem atfetmiştir. Türk ekonomik

gelişmesinin nedeni, başkaları tarafından keşfedilen ve başkalarının düşündüğü amaçlar için başkaları tarafından kullanılan kaynaklar değildi. Gelişmenin kökeninde, ekonomik etkinliğe karşı yeni yaklaşımların, ekonomik gelişme için yeni politikaların ve bu politikaları yürürlüğe koyabilecek yeni toplumsal unsurların belirmesiydi.

Osmanlıların son döneminde ve bilhassa Atatürk zamanındaki bu tür sosyo ekonomik değişme zaten, giderek artan ölçüde Batı'daki benzerlerinin tavırlarını ve geleneklerini sergileyen, mesleki, teknik, idari, girişimci orta sınıfı meydana getirmişti. Bunlar sivil toplumun vazgeçilmez bir parçasını oluştururlar, bunlar olmadan Batı-tipi demokratik kurumlar ayakta kalamazlar. Diğer bazı ülkelerde paralel bir iyileşme zaten gelişme halindedir ve hala Ortadoğu'da özgür toplumların ortaya çıkışı için en iyi umudu sunabilir.

Bazı gözlemciler, özellikle İslam'da demokratik gelişme için bir engel görenlerle aynı saftakiler, Türkiye ve İslam dünyasının kalanı arasında can alıcı farklılık olarak sekülarizme işaret ederler. İngilizce "secularism" sözcüğü bir ölçüde yanıltıcı olabilir, çünkü çoğu kez din karşıtı bir felsefe bağlamında kullanılmaktadır. Türkçe'de kullanılan tabir, "ayrılık" —din ve devlet arasında ayrılık ilkesi— diyebileceğimiz bir anlama gelen Fransızca *laicite*'ye dayandırılır.

Türkiye'de bu, İslam'ın devletten ayrılması, Kutsal Hukuk'un (Shari'a) yürürlükten kaldırılması, yerlerine dinsel bir karaktere sahip olmayan medeni ve ceza yasalarının kabulü dahil, bir dizi sert ve köklü önlemlerle Atatürk tarafından gerçekleştirildi. İslam dünyasındaki diğer birçok ülke sözcüğün şu veya bu biçiminde ya İslam'ı anayasalarında kutsal bir kalıntı olarak bıraktılar veya bizzat İslam'ın anayasaları olduğunu ve başka bir şeye ihtiyaçlarının olmadığını ileri sürmekteler. İlk akla gelen istisna, seküler olmamakla birlikte hiçbir dine resmi bir nitelik kazandırmayan Endonezya Cumhuriyeti'dir.

Sivil Toplum

Gramsci'nin bu yeniden yorumunun son yıllarda hatırı sayılır bir etkisi olmuştur. Hatta kimileri sivil toplumun Gramsci'nin buluşu veya yaratısı olduğu izlenimine kapılmış görünürler. Bu incelemede, diğerlerini ancak olası karışıklıktan uzak durmak için yeri geldiğinde anarak, Hegel'in tanımına yakın kalmayı öneriyorum. Dolayısıyla tabirle kastedilen veya söylendiğinde akılda canlanan, aile ve devlet arasında yer alan çıkar grupları, birlikler, örgütler, bağlılıklar ve otoritelerdir. Ortadoğu'yla ilgili amaçlar için, aile kavramını, doğum, etnik grup, aile, klan ve aşağıya doğru bir helezon içinde— din, mezhep, hizip, bölge ve daha küçük yerleşim birimiyle diğer birçok istem dışı otomatik bağlılıkları da içine alacak derecede genişletip yeniden tanımlayabiliriz. Sivil toplum, eğer olacaksa, bunlar ile devlet, yani bir toplumda yasal olsa da her zaman etkin olmayan şiddet kullanma tekeli, arasında vardır.

Fransız demokrasi anlayışı esas itibariyle iyimserdir ve iktidara iyi insanların gelebileceği ve onu iyi amaçlar için kullanabileceği inancına dayanır. Anglo-Amerikan demokrasi kavrayışı özü bakımından kötümserdir, iktidarı kullanan insanların, ne kadar iyi olurlarsa olsunlar, onu kötü amaçlar için kullanmaya ayartılabileceklerini ve o nedenle siyasi demokrasinin asli özelliğinin iktidarın sınırlanması olduğunu —gücün kullanımı üzerine kurumsal sınırlamaların getirilmesi olduğunu— varsayar. Uzun bir zaman önce Lord Acton'ın belirttiği ve Fransız modelini takip eden diğerleri için de geçerli olduğu üzere, Fransız Devrimi'nin anlamı, egemen gücün sınırlanması değil, fakat ara güçlerin budanmasıdır — bir başka ifadeyle, sivil topluma doğru bir adım ileri değil, fakat bir uzaklaşmadır.

Devlet ve toplumla ilgili reformlar ve modernleşme çabalarından önce Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok ara güç vardı. Bilhassa bunlara, vakıf gelirleriyle bağımsız biçimde finanse edilen dinsel kurumlar, askeri kuruluşlar, artık babadan oğula geçer hale gelmiş

yeniçeri birlikleri ve sonraki yüzyıllarda, bir taşra derebeyliği biçimini alan ayan veya ileri gelenler dahildi.

On dokuzuncu yüzyıl reformlarıyla daha önceki bütün bu sınırlayıcı güçler fiilen saf dışı edildi veya zayıfladı, ya da yönetimleri ele geçirildi. Güya ulaşılmak istenen sonuç, bir taraftan, bir anayasa ilanı, seçilmiş ve temsili grupların tesisiyle rejimin ilkesel olarak daha fazla demokratikleştirilmesiydi, oysa sadece ara güçlerin budanmasıyla değil, fakat aynı zamanda modern teknolojinin denetim, gözetim baskı ve telkin için sağlayabileceği büyük ölçüde gelişmiş araçlarla egemen güç pekiştirilerek rejimin demokratik niteliği daha fazla gölgelenmişti. Bütün bu araçlar herhangi bir modern diktatörün emrine amadedir, bunların en küçüğü geçmişin efsanevi tiranlarından çok daha fazla zorba olabilir.

Türkiye'nin Sivil Toplumu

Köklü otoriter geleneklere sahip bir bölgede, din ve ahlakın haklardan çok ödevlerle ilgili olduğu, meşru otoriteye itaatin siyasi bir gereklilik kadar dinsel bir yükümlülük, itaatsizliğin bir suç olduğu kadar bir günah olarak görüldüğü bir siyasi kültürde, özgür kurumları oluşturmak ve sürdürmek kolay değildir. Bu açıktır ve genellikle kabul edilir. Daha az açık olan ve yeterince kabul görmeyen, özgür kurumları ayakta tutma görevinin on dokuz ve yirminci yüzyıllardaki modernleşme süreciyle daha kolay değil, daha zor hale gelmiş olmasıdır.

Sünni fıkıhçıların saltanat kurumu ile ilgili içtihatlarına göre, sultanın hakimiyeti soy veya nesebinden kaynaklanmaz, hatta Tanrı bile ilk aşamadaki değil, nihai hakimiyet kaynağıdır. İlkesel olarak, otorite doğrudan doğruya, Arapça'da *bay'a* denilen ve Türkçe'de *biat* haline gelen, bir seçim ve sözleşme süreciyle kuşanılır. Bu sözleşme çerçevesinde sultanın üstlendiği asil yükümlülük, ilkesel olarak yaratamayacağı ve değiştiremeyeceği ve en sıradan tebaasından daha az bağlı olmadığı Kutsal Hukuku muhafaza ve tatbik —ve aynı zamanda ona itaat— etmektir. İslam hukukçuları tebanın hukuku açısından düşünmüyorlardı, fakat sultanın tebaasına karşı vazifelerini ele alma tarzları, bu doğrultuda bir hareket için başlangıç noktası oluşturabilir.

Aslında teoriyi bir tarafa bırakırsak, hiç kuşkusuz saltanat kurumu kalıtsal ve az çok teokratik hale gelmişti. Fakat geleneksel sultan ve tebaa arasındaki vazifelerin sözleşmesel değişimi kavramı, değişmeksizin kalmıştır. Sultanın tebaasına karşı yükümlülükleri vardı ve sözleşmesi teorik olarak geçerliliğini yitirebilirdi, nitekim sözleşmesi şartlarını yerine getiremediğinde uygulamada kimi zaman yok hükmünde addedilebiliyordu. Hilafet ve daha sonra saltanat, birer mutlakıyet rejimiydi — buna şüphe yok. Fakat hiçbir zaman, birçok Avrupalı gözlemcinin en güçlü döneminde Osmanlı Devleti hakkında tasavvur ettiği gibi, dizginsiz, denetimsiz bir despotluk haline gelmemiştir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, daha önceki bütün Müslüman hanedanlıklardan daha büyük bir istikrar ve süreklilik düzeyini yakalamış olan bu devlet, aynı zamanda Kutsal Hukuka karşı onların hepsinden daha büyük bir saygı ve onun otoritesine boyun eğmeye daha büyük bir isteklilik göstermiştir. Bu Bayram Şenliği törenleriyle ilgili, Kanunname-i Al-i Osman'da belirlenmiş kurallarda sembolize edilir. Yüksek mevki sahipleri Sultan'ı tebrik etmek üzere geldiklerinde, der *Kanunname*, Sultan devletin ve hukukun yüksek rütbeli memurlarını kabul etmek için ayağa kalkmalıdır. Osmanlılar, Sultan'ın halline bile yetkisi olan, en yüksek örneğini Şeriat'ta bulan üstün bir dinsel otorite tanıyorlardı. Bu otoritenin, yani şeyhülislamın, gerçek rolü esas itibariyle siyaset ve kişiliklerin oyunuyla belirlenmişti. Bu çerçevede önemli olan, böyle bir yasal yetkiyle, bu tür bir otoritenin her halde tanınmış olması gerekliliğidir.

Osmanlı Devleti'ndeki sözü edilen bu istikrar ve süreklilik, sultanların egemen gücüne etkin tahdit ve sınırlamalar —büyük ölçüde Osmanlıların son yüzyıllarında— getirebilecek ara güçlerin ortaya çıkışını ve güçlenmesini mümkün kılmıştı. On dokuzuncu yüzyılın büyük

değişimlerinden, özellikle, sözgelimi Sultan Abdülhamid'in Fatih Sultan Mehmed veya Muhteşem Süleyman'ın kullanabildiğinden daha büyük bir müstebit güce sahip olmasını olanaklı kılmış olan teknolojik değişimlerden sonra artık bunu yapamadılar.

Yüzyıldan fazla bir süre modern Türkiye'nin dönüşümünü izlemiş olan birisine, bu değişim sürecinin, geciktirilebilir veya hatta duraksatılabilirse de, artık geri döndürülemeyeceği kesin görünür.